

* ڈاکٹر زینب النسا
** ڈاکٹر محمد صدیق ملک

برہا برہا آکھیے، برہا توں سلطان

ABSTRACT:

Classical Punjabi Poetry is replete with romantic themes such as love, devotion, and separation etc. as well as themes of mysticism, religion and morality. These themes mingle mutually when there is depiction of Birha. The pulsation of separation represents love of mystic for Allah and His creature. These classical poets have presented different angles of separation. Hazrat Baba Farid called separation a king which is an essential motive to find a destination. Moreover, these classical poets have depicted the condition of separated souls in a very pathetic manner. The pulsation of a lover is sometimes for human love and very often for Divinity and sometimes for ‘Murshid’. This research article will evaluate different aspects of separation with suitable examples from the verses from classical Punjabi poetry.

Keywords: Classical Punjabi Poetry, separation, condition, Pulsation, Divinity, Mysticism, Murshid, aspects, verses

کلاسیکی پنجابی شاعری دے موضوعاں اتے جھاتی پائیے تے تصوف، حیاتی دی ناپائنداری، اخلاقیات تے عشق حقیقی دے نال نال ہجرت تے وصال دارنگ وی اگڑواں دکھالی دیندا اے۔ عشق حقیقی وچ بتلا صوفیائے کرام وصل دی آرزو وچ تڑفدے نیں تے ایہ تڑف اوہناں دے کلام دی روح اے۔ ایہناں صوفی شاعراں برہا دیاں کلفتناں نوں اپنے مزاج دے مطابق دکھو دکھو کھڑاویاں نال الیکیا اے۔ ہجر، برہا یا جدائی دا کرب کدے تے بندے دی اندرونی کیفیت تے نفسیات دا آئینہ دار بن جاندا اے تے کدی فلسفی دے نظریات دی دس پاؤندا اے جیویں کہ بابا فرید ہوراں برہا نوں سلطان آکھیا اے تے

منزل دے حصول واسطے جدائی نوں لازمی قرار دتا اے۔

برہا برہا آکھیے برہا توں سلطان

جت تن برہوں نہ اُتجیے سوتن جان مسان (1)

بابا فرید ہوراں برہا نوں بادشاہ قرار دتا اے۔ جس بندے نوں برہاناں واء نیں پیا اوہ مردہ جتے دی مانند اے۔ جیہڑا منکھ ہجر دیاں اوکڑاں چوں لنگھدا اے، اوہ وصال دی جد و جہد کردا اے یعنی ہجر اک بے پناہ قوت محرکہ اے۔

عاشق سارے جذبیات توں اڈ وصال یار دا متمنی تے ہجر توں شاکھی ہوندا اے پر ہجر دے بغیر وصال دے ویلے لطف دی کیفیت دا اندازہ کرنا ناگزیر اے۔ وصل عاشق دی منزل ہوندی اے تے منزل تے اپڑ کے جو خوشی راہی نوں ہوندی اے عاشق اوہدے توں ودھ اطمینان محسوس کردا اے۔ برہادا ویلا بھاویں نکا وی ہونے پر عاشق تے اوہ بھارا لنگھدا اے تے اوہدا حال کوئی نہیں جان سکدا، وچھوڑے دی حالت شاہ حسین ہوراں ایس طرح بیان کیتی اے:

مائے نی میں کیلنہوں آتھال، درد وچھوڑے دا حال

دھواں ڈھکھے میرے مرشد والا جاں پھولوں تال لال

سولوں مار دیوانی کیتی، برہوں پیا خیال

دکھال دی روٹی، سولوں دا سالن، آہیں دا بالن بال

جنگل پیلے پھراں ڈھونڈیندی، اہے نہ پایو لال

کہے حسین فقیر نما نا شوہ ملے تال تھیواں نہال (2)

وچھوڑے دادکھ عاشق نوں ادھ مویا کر دیندا اے تے اوہ ہر ویلے ملن دی سک وچ تڑفدا رہندا اے، اوہدا تن من وچھوڑے دی اک وچ سز دا بلدا رہندا اے۔ ملن دی تانگھ وچ عاشق دی حالت دا بیان شاہ حسین ہوراں اک ہور تھاں ایج کیتا اے:

نی سیو! مینوں ڈھول ملے تال جا پے

برہوں بلائے گھتی تن اندر، میں آپے ہوئی آپے

بال پنا میں کھیڈ گویا، جو بن مان پیا پے

شوہ راون دی ریت نہ جاتی، اس سنجے ترنا پے

عشق وچھوڑے بائی ڈھاڈی، ہر دم مینوں تا پے

کہے حسین سہاگن سوا، جاں شوہ آپ سجا پے (3)

وچھوڑا آفت تے قیامت وانگ عاشق اپر وارد ہوندا اے تے اوہدا دل محبوب دے دیدار واسطے سڑدا رہندا اے تے اوہدی ساڑ اودوں ای ٹھنڈی ہو سکدی اے جدوں محبوب دا دیدار نصیب ہووے، وچھوڑے وچ محبوب دا دیدار میجائی دی حیثیت رکھدا اے جو عاشق نوں نویں حیاتی بخش دیندا اے۔

حضرت سلطان باہواک کامل صوفی تے درویش سن۔ اوہناں دا نظریہ اے کہ محبوب حقیقی تیک اپڑن دے سفر دی پہلی پوڑھی مرشد دی محبت اے تے جتاں چراک مرید اپنے مرشد نوں اپنا سب کچھ نہیں من لیندا اوئی دیر تیکر کوئی وی عشق حقیقی دے رستے تے کامیابی حاصل نہیں کر سکدا۔ اوہ مرشد دے دیدار نوں مرید دا حج آکھدے نیں تے کدھرے مرشد نوں مکہ تے عشق نوں کعبہ آکھدے نیں:

مرشد مکہ تے طالب حاجی کعبہ عشق بنایا ہو
وچ حضوری سدا ہر ویلے کرئیے حج سوا یا ہو
ہک دم بیٹھوں جدا نہ ہووے دل ملنے تے آیا ہو
مرشد عین حیاتی باہو، لوں لوں وچ سما یا ہو (4)

تصوف دے پاندھیال دی پہلی پوڑھی فنا فی الشیخ اے تے اپنے آپ نوں فنا کر کے مرشد نوں اپنا سب کچھ من لینا صوفیائے کرام دا شیوہ اے۔ مرشد دی یاد تے ہجر وچ شاہ حسین ہون، سلطان باہو ہون یا بلھے شاہ، سب ہجو کیر دے نظر آوندے نیں تے اوہناں نوں ہر پاسے مرشد ہی دسا اے تے لوں لوں وچ سما یا ہو یا مرشد لہنا صوفیاں لئی عین حیاتی اے۔ صوفیائے کرام کول ہجرت تے وصال دا احساس لازم و ملزوم اے۔ جدوں وصال دا احساس ہوندا اے ہجر دی ساڑ ودھنا شروع ہو جاندی اے۔ ایہ ساڑ منزلال دا پتہ دیندی اے تے نال ای پارس وی بنا دیندی اے۔ ہجر دی توف عشق دی نشانی اے تے ایہ عشق دی شدت نوں وی ودھاندی اے۔ جس من اندر برہادی توف نہیں اوہ وصال دی تانگ نہیں کردا۔ سچا عاشق جدائی دی پیڑ دا دار و وصال سمجھدا اے تے ایس واسطے جان تیکر وارن توں نہیں جھکدا۔ ایہ خیال بلھے شاہ کول تھاں تھاں دکھالی دیندا اے۔ اوہ محبوب دی اک گھڑی دی جدائی وی برداشت نہیں کردے تے ملن لئی ہر ممکن کوشش کر دے نیں۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری اوہناں دی شاعری دے موضوعات بارے گل کردیاں آہندے نیں:

”بابا بلھے شاہ دے من وچ عشق دا بھانبر ہر ویلے مچداتے بلدا رہندا اے جیہڑا
اوہناں نوں ہر ویلے بے چین تے بے قرار رکھدا اے۔ ایس لئی اوہناں دے
کلام وچ ہجر دی توف تے جدائی دی پیڑ ڈاڈی اے۔“ (5)

مرشد دے ہجروچ توفدے بلھے شاہ ہوریں پکار اٹھدے نیں:

اب لگن لگی کمیہ کر کرئیے

نہ جی سکئیے تے نہ مرئیے

تم سنو ہمارے بیناں موہے رات دنے نہیں چیناں

ہن پی بن پلک نہ سرئیے اب لگن لگی کمیہ کر کرئیے

ایہ اگن برہوں دی جاری کوئی ہمیری پریت نواری

بن درشن کیسے ترئیے لگن لگی کمیہ کر کرئیے

بلھے پئی مصیبت بھاری کوئی کرو ہماری کاری

ایہ اجھے دکھ کیسے جریئے اب لگن لگی کمیہ کر کرئیے (6)

ایس کافی وچ بلھے شاہ ہوراں من دی بے چینی بڑے موثر انداز نال بیان کیتی اے ”نہ جی سکئیے

تے نہ مرئیے“ ورگے شہد اوہناں دے اندر دے کرب دی گواہی دیندے نیں، ایس حالت وچ جینا محال

اے تے مرنا وی۔ دل بار بار محبوب نوں ملن دی سدھ وچ توفدا اے۔ جیویں کہ آہندے نیں:

حاجی لوک مکے نوں جاندے

میرا رانجھا ماہی مکہ

میں تے منگ رانجھے دی ہونیاں

میرا بابل کردادھکا

حاجی لوک مکے نوں جاندے

میرے گھر وچ نوشوہ مکہ

وچے حاجی وچے غازی

حاجی لوک مکے نوں جاندے

اساں جانا تخت ہزارے

جت دل یاراوتے ول کعبہ

بھانویں پھول تھاباں چارے

نی میں کملی ہاں (7)

ایتھے بلھے شاہ رانجھے دی تمثیل راہیں اپنے جذبے نوں پیش کر دے نیں تے محبوب نوں ملن

دی سدھ بارے آہندے نیں کہ ”حاجی لوک مکے نوں جاندے، اساں جانا تخت ہزارے“ ایس فکر نوں

سلطان باہو ہوراں ”مرشد دادیدار ہے مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو“ آکھ کے سی حرفی راہیں بیان کیتا اے۔ بلھے شاہ ہوراں دے کلام وچ تھال تھال اُتے برہادیاں کلفتناں موجود نیں۔ دیدار دی سک اوہناں نوں بے قرار رکھدی اے۔

بلھے شاہ دے سمکالی تے اتاد بھرا وارث شاہ دی ”ہیر“ دا شمار ادبیات عالم وچ کیتا جاندا اے۔ اوہناں دی ایہ بے مثال تخلیق فنی و فکری پکھوں نہایت اعلیٰ اے۔ مجازی عشق دی ایس داستان وچ ہجرتے وصال دی عکاسی کردیاں وارث شاہ آکھدے نیں:

مرد باجھ مہری پانی باجھ دھرتی عاشق ڈٹھرے باجھ نہ رچھ دے نیں
لکھ سریں اول سول آون یار یاراں تھول مول نہ بھج دے نیں
پھڑاں پوندیاں رنگ وٹائے دیندے پردے عاشقاں دے مرد کج دے نیں

دا چورتے یار اک ساعت نہیں سدے مینہ جو گجھ دے نیں (8)

وارث شاہ آکھدے نیں کہ جیویں سوانیاں مرداں باجھتے زمین پانی دے بغیر بخرائے اُج ای عاشق محبوب دے دیدار بغیر نہیں رہ سکدے۔ وارث شاہ ہوراں عشق مجازی دی ایس داستان راہیں جدوجہد دالازوال درس دتا اے۔ محبوب نوں ملن دی خاطر ہیرتے رانجھا اوکڑاں جھلدے نیں اوہ دراصل منزل نوں پاون لئی راہ وچ آون والیاں مشکلاں نیں پر ایہ مشکلاں عاشقاں نوں جدوجہد توں نہیں ڈک سکیاں۔ مولوی غلام رسول عالم پوری سکھی دور دے مشہور پنجابی شاعر نیں۔ اوہناں دا اصل کارنامہ آسن اقص (قصہ یوسف زلیخا) اے۔ ایس قصے وچ مولوی صاحب نے وچھوڑے دی ترف نوں وی موضوع بنایا اے۔ صنعت سوال و جواب دے راہیں ہجرتی پیر ایس طرح الیکدے نیں:

یوسف تچھے دس زلیخا، باغ کتھے گلزاراں

کجے زلیخاں خزاں فرات، جھاڑ گئی گل خاراں (9)

ہجرتے حسن دووڈیاں طاقتاں نیں تے جے دونوں نوں تو لیا جائے تے ہجر دا پلہ بھاری محسوس ہوندا اے۔ ہجر حسن نوں اداس کر دیندا اے تے ایہدی ترف حسن نوں کھا جاندا اے۔ جدائی داروگ جو بن دی بہار نوں خزاں وچ بدل دیندا اے۔ ایس خیال نوں اک ہور تھال تے مولوی صاحب انج بیان کیتا اے:

برہوں پھوک دتا، سولا نبو، کجھ سر پیر نہ آیا

سینہ چور، کلیجہ ٹکڑے، شور دماغ رچایا (10)

انج تے بے شمار دکھ بندے نوں ساڑ دے نیں پر برہوں دا سامنا کرن والا ریزہ ریزہ ہو

جاندا اے۔ محبوب دی جدائی وچ معشوق دی حالت مرغ بسمل ورگی ہو جانندی اے تے اوہ ملن دی آس تے جیوندا اے۔ اوس نوں حیاتی دے دوجے کمال دی کوئی پرواہ نہیں ہوندی تے نہ ای اوہنوں پتہ لگدا اے کہ اوہ کمیہ کر رہے نیں۔

عشق نوں کمال قرار دین والے حضرت سچل سرمست ہوراں دے کلام وچ برہوں دی سختی دا بیاناں ایہناں اکھراں وچ ملدا اے:

آمیاناں رانجھا سائیں ساڈرے نیڑے

کیتوئی بیراگن ساکوں آوس ویہڑے (11)

ہاشم شاہ دے کلام وچ ہجر دے درد بھرے جذبیاناں دا بیان بڑے پر اثر انداز نال جھاتیاناں ماردا اے۔ ہاشم شاہ دی تخلیق کردہ ”سسی پنوں“ وچ جدوں بلوچ پنوں نوں دھوکے نال بھنجنجھورتوں لے جاندا اے، اوس سسے سسی دا اچھوڑے دے خوف نال حال ویکھو:

توڑ سنگار سسی اٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر باہروں

گھریا آن گروہ شابی چند چھٹا پرواروں

ڈردی ساتھ پنوں داتلدی تیغ ہجر دی ماروں

ہاشم سہن مجال جدائی سخت بری تلواروں (12)

صح جدوں سسی نیند توں جاگی تے اوہنے ویکھیا کہ پنوں، قافلے والے تے اوہناں دے اونٹھ غائب سی، جام تے صراحی نہ پا کہ اوہ سمجھ گئی کہ پنوں نوں قافلے والے اپنے نال لے گئے۔ سسی نے ہار سنگار ختم کر کے باہر دوڑا لاتی، جدائی دا خوف اوہدی رگ رگ وچ بھر گیا تے ایتھے ہاشم شاہ آکھدے نیں کہ جدائی دی تلوار دے گھاؤ توں ہجر دی پیڑ سہنی اٹھی اے۔ ہاشم شاہ نے سسی دی داستان نوں دوہڑیا وچ وی لکھیا تے اوہدے وچ جدائی دے کرب نوں سموندیاں تے قصہ سوہنی مہینوال دی تلمیح ورتدیاں آکھدے نیں:

آتش ہون برہوں دی آتش وچ تیزی بہت پچھاتی

سوہنی روز ملے ترندیاں پر سرد نہ ہووس چھاتی

اوڑک ایس ہجر دے سوزوں اوہ بیٹھ لہو وچ نہاتی

ہاشم باجھ مویاں نہیں ملدا اسان خوب صحیح کر جاتی (13)

ہاشم شاہ سسی دے مونہوں اکھواندے نیں کہ برہادی آگ دی تمازت ہر طرحاں دی آگ توں ودھ ہوندی اے کیوں جے سوہنی وی ایسے آگ وچ سردی روز دریا پار کر دی سی تے ایس جدائی

نے اوہنوں مار دتا۔ تے سچ ایہ ہے کہ عشق دی راہ وچ جان دتے بغیر وصل مقدر نہیں بن دا۔
میاں محمد بخش دے کلام وچ اخلاقیات دا درس جا بجا ملدا اے پر اوہ ہجرتے فراق دیاں
سختیاں وی کئی تھاواں تے بیان کر جاندے نیں۔ قصہ ”سوہنی مہینوال“ وچ ہجر دیاں اوکڑاں نوں
اکھیڑ دے لکھدے نیں:

تلے دا گھر چھڈ جاں مہینوال گیا سوہنی درد فراق دا سینے سول پیا
کالا ہو یا پٹ دیاں اوہ چہرہ رنگ لال زلفاں پٹ محمد خاک رلاوے وال
پتھر سینے مار دی سچی سرتے ڈال درد فراق محمد کینتا برا حال
زلفاں او تے مار دی دونویں ہتھ اوٹھا میرے جی محمد کس پرو ہڑی قضا (14)
میاں محمد بخش اپنی مثنوی ”سیت الملوک“ وچ آکھدے نیں کہ پریمی وصال دے باہجہ خوش
نہیں ہو سکدے بھاویں دنیا جہان دیاں نعمتاں اوہناں دے پیراں وچ ڈھیر کر دتیاں جاوے۔ پریمی
دی خوشی تے اطمینان محض ملاپ وچ پنہاں اے:

باغ، بہاراں تے گلزاراں، بن یاراں کس کاری
یار ملے دکھ جان ہزاراں، شکر کراں لکھ واری (15)
دیدار یار ہزار دکھاں دا دارو اے پر وصل دے لھے وچھڑن دے اندیشیاں نال بھرے
ہوندے نیں تے پریمی دیاں اکھیاں اوہناں لھیاں وچ وی اتھرواں دی جھڑی لا چھڈ دیاں نیں کہ
رونا دھونا عاشقاں دا مقدر ہوندا اے، میاں صاحب ایس حوالے نال لکھدے نیں:
جیہناں دے دل عشق سماناں، روون کم اناہاں
وچھڑے روندے، ملدے روندے، روندے ٹردے راہاں (16)
حافظ برخوردار رانجھا دے تخلیق کیتے قصے ”مرزا صاحبان“ وچ برہایا وچھوڑے ویلے منکھ دے
من دی اندرلی کیفیت دا بیان انج ملدا اے:

برہوں پیائی سی گھول کے صاحبان نوں پریم جوی
باہجھوں مرزے کھول دے کو کے سڑی سڑی (17)
وچھوڑا ایہو جیہا جان لیواروگ اے جو بندے نوں گھائل کر جاند اے، اوہدی روح نوں تار
تار کر کے حیاتی نوں غم ناک بنا دیندا اے تے برہادے لے عاشق محبوب دے وصال واسطے لکھاں جتن
کرداے۔ وچھوڑا عاشق دی مت مار دیندا اے تے مریض عشق دا وصل توں سوا کوئی دارو نہیں۔
حافظ برخوردار نیم حکیمان نوں بے نقاب کرن دے نال صاحبان دی جدائی پاروں کیفیت وی

الیکدے نیں۔ اوہ آہندے نیں کہ ایہ نیم حکیم صاحبان دا علاج کرن لئی اوہ دے نک وچ بتیاں دھخاندے نیں پر برہادا جن یا بلا ایہناں حربیاں نال نہیں نکل سکدا اوہ دا واحد علاج وصال اے۔

ہفت زبان شاعر حضرت خواجہ غلام فریدؒ پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری نمائندے نیں، اوہناں دے کلام وچ تصوف، عشق حقیقی تے سماجی و سیاسی شعور جا بجا ملدا اے۔ اوہ وحدت الوجود دے منن والے سن تے ایس فلسفے راہیں لکھدے نیں:

ہر صورت وچ دیدار ڈھم کل یا اغیار کوں یار ڈھم
کچھ پھل گل باغ بہار ڈھم کچھ بلبیل زار زار ڈھم
کچھ خس خاشاک تے خار ڈھم ہک نور دے سبھ اطوار ڈھم (18)

خواجہ غلام فریدؒ آکھدے نیں کہ محبوب دے بنا میرا ویلا نہیں لنگھداتے ایس وچھوڑے نے میرا برا حال کیتا اے تے ایس توں ودھ ظالم دنیا تے کوئی شے نہیں۔ اک ہورتھاں ہجر ویلے عاشقاں دی حالت نوں بیان کردیاں آہندے نیں کہ عاشق لوگ محبوب نوں ملن دی سدھر وچ تڑدے نیں تے اوہناں دی حالت قابل رحم ہوندی اے:

ہر ویلے تا ہنگھ دلبر دی، رو رو کانگ اڈاراں
فالان پاواں قاصد بھیجاں، تھی گیا حال بیماراں
یار ہانجھوں ہن جیون کوڑے، اندر درد ہزاراں
غلام فرید میں روواں ایویں، جیویں وچھڑی کوچ قطاراں (19)

خواجہ صاحب دے کلام وچ عشق وچ اپنا آپ مار کے وصل دے سے لطیف جذبیاں دارنگ گورھا سد اے۔ اوہ محبوب دے کول رہنا چاؤندے نیں تے دہائی دیندے نیں:

وطن بیگانے ول نہیں آونا یا دیکتم دلدار
کولے رہساں مول نہ سہساں، ہجر دا بھاری بار (20)

خواجہ غلام فرید دے کلام وچ ہجرت وصال دا بیان کئی جہتاں وچ ملدا اے پر اوہ کسے وی جہت دا ذکر کرن نتیجہ ایہی اے کہ ”باجھ دیدار وصال دلبر دے، نیناں ندر حرامے“ (21)

قصہ مختصر کہ حیاتی بے شمار رنگاں دا مجموعہ اے تے ایہناں وچ عشق اک انوکھاتے بے مثال رنگ اے جہدے کئی شیڈ نیں۔ ایہ عشق اک کلا جذبہ نہیں، ایہدے نال حسن، وارفتگی تے ہجر وصال وی جوڑے نیں۔ ہجر وصال نوں عشق توں نکھیڑ یا نہیں جاسکدا تے ہجر دا سامنا خواہ عشق مجازی دے توسط نال ہووے یا عشق حقیقی دے واسطے نال، ایہدی شدت نوں اکھراں دا روپ دینا مشکل اے کہ عاشق اپر

گزر ن والی واردات نون هو بهو بیان کر دینا سوکھا مر تلہ نہیں۔ پر ساڈے کلاسیکی شاعران برہا دیاں کیفیتیاں نون مختلف زاویاں نال الیک کے تے کھی طرح دیاں تشبیہاں تے استعارے ورت کے روح نون چھیدن والیاں رتاں دا بیان اثر انگریز بنایا اے۔ کدے اوہناں مقصدنوں پاون لئی ایہد اوجود ناگزیر تے کھی تھواواں تے دیدار یارتوں بنا حیاتی بے مقصد قرار دتی اے تے ایہناں صوفی شاعران اکثر تھواواں تے ہجر دی توف تے محبوب نون ملن دی سدھر جد و بہد دی علامت بنا کے پیش کیتی اے۔

References:

- * Lecturer in Punjabi, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad
- ** Lecturer in Arabic, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad
- 1. Baba Fareed, Aakhia Baba Fareed ne, edited by Muhammad Asif Khan, (Lahore, Pakistani Punjabi Adabi Board, 2001) 191
- 2. Muhammad Asif Khan, Kafian Shah Hussain (Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board, 5th Edition, 2002) P-109
- 3. As above P-65
- 4. Sultan Altaf Ali, Abeeat-e-Bahu (Lahore, Maktabah Jadeed Press, 1975) P-99
- 5. Sayeed Akhtar Jaffari, Doctor, Nawein Zawiye, (Lahore, Aaleen printers, 2nd Edition, 1989) P-83
- 6. Faqeer Muhammad Faqeer, Doctor, Kulliate Bhulleh Shah (Lahore, Punjabi Adabi Academy, 1960) Kaffi 3
- 7. As above Kaffi 52
- 8. Waris Shah, Heer, Translator Amjad Ali Bhatti and Ahsan Ullah Tahir (Lahore, Fiction House, 2007) P-263,264
- 9. Movli Ghulam Rasool Alampuri, Ahsanal Qasis Edited by Sajjid Chaudhry (North America, Punjabi Academy) P-21
- 10. As above P-15
- 11. Aslam Rana, Doctor, Dr. Shahbaz Malik etc chonwa Punjabi Adab (Lahore,, Manzoor Press, 1993) P-293
- 14. Hashim Shah, Kalam Hashim Shah, translation by Ahsan ullah Tahir, Amjad Ali Bhatti (Lahore, Aziz Publishers, 2006) P-107

13. As above P-405
14. Mian Muhammad Baksh, Sohni Mahiwal, (Jehlum Malik Ghulam Noor and Son's) P-43,44
15. Mian Muhammad Baksh, Saif-ul-Malaook edited by Arif Latif (Lahore, Hameed Book Depot) P-201
16. As above P-216
17. Hafiz Barkhurdar Ranjha, Mirza Sahibh edited by Doctor Faqeer Muhammad Faqeer (Lahore, Zahid Bashir Printers) P-7
18. Khawaja Ghulam Fareed, Kalam Khawaja Fareed edited by Chaudhry Sajid (North America, Punjabi Academy) P-37
19. As Above P-102
20. As Above P-95
21. As Above P-274